

MUĞDƏT CABBAR oğlu ABDULLAYEV

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

**NİZAMİNİN YARADICILIĞINDA ATƏŞPƏRƏSTLİYİN AYIN VƏ
MƏRASİMLƏRİNİN TƏSVİRİ**

“Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin üçünün süjet xətti bilavasitə atəşpərəstlik dini ilə əlaqəlidir. Nizami atəşpərəstlik həyat tərzini təsvir edərkən onun bir sıra ayin və mərasimlərinə də toxunmuş, bunları qəhrəmanların həyatı fonunda təsvir etmişdir. Bu ayin və mərasimlər bəzən geniş lövhələrdə, bəzən də qısa, epizodik şəkildə öz əksini tapmışdır.

“Xosrov və Şirin” poemasında Zərdüştilik motivləri sırasına atəşpərəstlərin ayin və mərasimləri də əlavə edilmişdir.

Yemək vaxtı Xosrov möbidə dedi,
“Bacubərsəm” rəsmi icra eylədi.
Hər yeməyə Xosrov uzatsaydı əl,
“Bacubərsəm”ə o, edirdi əməl.
“Bacubərsəm” rəsmi mütləq gərəkdir,
Bu möbid xörəyi dadmaq deməkdir.
Möbiddən icazə olarsa əgər,
Hökmdar xörəyi arxayın yeyər. (4, s.106).

Bacubərsəm atəşpərəstliyin vacib ayinlərindən biridir. Nizami də bu ayinin vacibliyini xüsusilə vurğulayır. Bu ayinə görə atəşpərəstlər hər dəfə yeməkdən öncə süfrə başında sükut edərək dua oxuyardılar. Xosrov da bu ayini qeyd-şərtsiz yerinə yetirir. Nümunədən göründüyü kimi bu ayini möbidlər həyata keçirərmiş. “Bu möbid xörəyi dadmaq deməkdir” deməklə şair həm möbidlərin cəmiyyətdəki və dindəki nüfuzunu, həm də möbidin duasıyla yeməyin də sanki müqəddəsləşdiyini göstərir. Bu ayinin mahiyyətini belə izah edək: atəşpərəstlər yemək üçün tanrıya şükür duası oxuyarmışlar, yeməyin yeyilməsinə isə möbid yalnız dua bitincə icazə verirdi.

Əsərdə Xosrov və Şirinin toyu səhnəsi atəşpərəstlikdə toy mərasimi, onun necə təşkil olunması haqqında təsəvvür yaradır. Əvvəlcə münəccimlər çağırılır və toy üçün uğurlu gün təyin olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, münəccimlərin toy üçün uğurlu gün seçmə adəti müasir dövrdə Hindistanda yaşayan atəşpərəstlərin etnoqrafiyasında hələ də yaşamaqdadır və buna çox önəm verilir. Daha sonra isə möbidlər yığılaraq məclis təşkil olunur.

Əlindən tutaraq Şirininin şah,
Əmr etdi möbidə kəsilsin nikah.
Lazımı hazırlıq görüb gəlinçin,
Möbid qaydasıyla kəsildi kəbin. (4, s.307).

“Yeddi gözəl” məsnəvisində isə toy səhnəsinə geniş yer verilməmişdir. Bəhrəmin Fitnə ilə toyunu şair belə təsvir edir:

Möbidlər çağrılıb gəldi saraya,
Şah kəbin kəsirdi o dilbər aya. (5, s.106).

Hər iki əsərdə toy səhnəsi, mərasimin təşkil olunması eyni qaydada həyata keçirilir. Bu mərasimin icrasında möbidlər əsas rol oynayır. Atəşpərəstlər öz kəbinlərini möbid qaydasıyla kəsdirərdilər. Möbidlərin dinin əsas ayinlərinin icraçıları olmaları onların fəaliyyət sahələrinin ən önəmli hissəsini təşkil edirdi.

“Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovun dəfn mərasimi də atəşpərəstlərin dini qaydalarına uyğun olaraq təşkil olunur. Xosrovun tabutu daş-qaşlarla bəzədilir. Onu məqbərəyə apararkən cəngavərlər tabutun qarşısında sədd çəkirlər.

Tabutu günbədə qoyub böyükklər,
Üz-üzə durdular sırada yer-yer.
Möbidlə danışılıb son vida üçün,
Girdi məqbərənin içinə Şirin. (4, s.336).

İskəndərnamənin “Şərəfnamə” hissəsində İskəndərin atəşkədələri dağıtması təsvir edilərkən Nizami muğların başqa bir ayininə diqqəti yönəldir, hətta onlara olan münasibətini də ifadə edir.

Muğlarda belə bir azar da vardı,
Hər ilin başında bir qız alardı,
Novruz ilə Səddə bayramlarında
Ayinlər yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər, qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar...
Önündə al şərab hər üzü lalə
Muğlarla üz-üzə vurur piyalə. (6, s.171).

Muğların çirkin əməlləri haqqında “Xəmsə”də bir sıra məlumlar vardır. Nizami onların qeyri-əxlaqi davranışlarından “İskəndərnamə”də Azərgüşəsb atəşgahını təsvir edərkən də danışmışdır. Burada isə muğların əməllərinin daha açıq şəkildə şahidi oluruq. Din yolundan azan muğlar nümunədə təsvir olunan ayinlərini hər il Novruz və Səddə bayramlarında yenidən icra edərkdilər. Gənc qızlarla əyləncə məclisi təşkil etməyi, əməllərini din pərdəsilə örtməyi muğlar artıq bir ayin halına gətirmişdilər. Bu səbəbdən idi ki, Nizami İskəndərin atəşkədələri dağıtmasına və muğları oradan qovmasına bəraət qazandıraraq “Sildi dünyada hər bulanıq dini” ifadəsini işlədir. Nizami bulanıq din dedikdə isə muğların bu əməllərilə çirkləndirilən atəşpərəstlik dinini nəzərdə tutmuşdur.

Səddə iranlıların qədim bayramlarından biridir. Bu bayram Novruzdan əlli gün qabaq qeyd edilərmiş. İranlıların inancına görə odun tapılması bu günə təsadüf edilir. Atəşpərəstlər bu bayramı Zərdüştün şərəfinə keçirərlərmiş. Bayramda atəşpərəstliyin simvolu olan od yandırır şənlik təşkil edilirdi.

Nümunədə adı çəkilən bayramlardan biri də Novruz bayramıdır. Nizaminin “Xəmsə”sinin leksikonunda “Novruz” sözü dəfələrlə təkrarlanır. Bu bayramın necə qeyd edilməsi haqqında geniş məlumat verilməsə də, amma yeri gəldikcə ara-sıra bayrama müraciət olunmuşdur. Nizaminin təsvir etdiyi ayinin Səddə və Novruz bayramları ərəfəsində təşkil olunması da təsadüfi deyildir.

“Şərəfnamə”də Nizami Novruz bayramının mənşəyi məsələsinə də toxunmuşdur :

Firidun şənliyi, Cəmin novruzu

Üzlərdən silmişdi kədəri, tozu. (6, s.220).

Göründüyü kimi Nizami Novruzu zərdüştilərlə əlaqələndirir. Burdakı adların ikisi də Avesta ilə əlaqəlidir. Avestanın ilkin variantı 21 kitabdan ibarət olmuşdur. On səkkizinci kitab Yim/Yəm adlanır. Bu ad sonralar tarixi dissimilyasiyaya uğrayaraq Cəm/Cəmşid şəklini almışdır. Cəm Zərdüşt zamanında qəbilə başçısı olmuşdur. Firdovsinin “Şahnamə” əsərində isə bu obraz əfsanəvi İran şahı kimi təqdim edilir. Nizami də “Cəmin novruzu” deməklə Novruz bayramının bir ayin kimi mövcudluğunu zərdüştiliklə əlaqələndirir.

Böyük mahiyyəti olan bayramın tarixi kökləri qədimlərə dayanır. Novruzun yaranması və yaradıcıları, onun formalaşması barədə elm aləmində müxtəlif fikirlər səsləndirilməkdədir. Novruzun mənşəyi barədə bir çox mülahizələr var. Bəzən bu bayram Cəmşid, bəzən də Kəyuməslə əlaqələndirilir. Bəzi mənbələrdə isə Novruz sonuncu xəlifə Əlinin hakimiyyətə gəldiyi və ya doğum gününü kimi mənalandırılır. Təbii ki bu islam dini yayıldıqdan sonra yaranmış bir fikirdir. Əslində isə bu mülahizələrin hamısı ədalətli şah ideyasından doğaraq formalaşır. Xalqın bu bayramı sevdiyi, rəğbət bəslədiyi hökmdarların hakimiyyəti ilə əlaqələndirməsinin əsasında ədalətli hakimiyyət və xalq sevgisi durur. Novruzun göytürklərin Ərgənəkon əfsanəsilə əlaqələndirilməsinə qarşı çıxan K. Hüseynoğlu doğru olaraq onlar arasındakı zaman fərqi nə diqqət çəkərək Ərgənəkonun V əsrdə Altaydakı hadisələrlə bağlı olduğunu, Novruzun isə daha qədim zamanlarda yarandığını vurğulayır. Novruzu Ərgənəkonla əlaqələndirənlər isə Ərgənəkondakı əridilən dəmiri, qalanan odu Novruzdakı odla eyniləşdirməyə çalışırlar. Doğrudur, hər ikisinin məzmununda qurtuluş anlayışı olsa da, aralarındakı tarixi zaman kəsimini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Novruz sisteminin yarandığı coğrafi məkan Turan ərazisi, yaradıcıları isə turanlılar olmuşdur. Novruz fəlsəfəsinin qorunub saxlandığı ilk yazılı mənbə isə Avestadır.

Zərdüşt öz təlimini yaradarkən doğma yurdu Turanın mədəniyyətinə əsaslanmışdır. Öz təliminin ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmək üçün və dini əhalinin asanlıqla qəbul etməsi üçün bu önəmli faktor idi. Ona görə də Zərdüşt turanlıların əcdad kultuna sadıq qalaraq Tura bayramından məharətlə bəhrələnmişdir. O həmvətənlilərini inandırmaq üçün peyğəmbərliyin ona Tura bayramında verildiyini iddia edirdi.

Zərdüşt dini təlimini vətəninə yaratmış, lakin turanlılar bu dini qəbul etmədikləri üçün o məcbur qalıb Parfiyaya getmişdir. Bu ərazilərdə və Parfiyaya qonşu İranda öz dinini yaymağa başlamışdır. Artıq Zərdüşt burada bir peyğəmbər kimi qəbul edilmiş və Zərdüştilik dini böyük nüfuz qazanmışdır. Turanlılar Zərdüştə bəslədikləri nifrət üzündən ona süi-qəsd hazırlayırlar və o ibadət zamanı qətlə yetrilir. Peyğəmbərlərini itirmiş iranlılar qəzəblənərək turanlıları it mənasını verən “saka” adlandırırlar. Novruz bayramının mənşəyi haqqında Kamil Hüseynoğlu yazır: “Tədqiqatlar

göstərir ki, Novruzla bağlı ilkin inanclar və mərasimlər (od kultu, günəşin ilahiləşdirilməsi, xeyir və şər arasında mübarizə ideyası və s.) qədim İran mənbələrində “saka” yunan mənbələrində “skit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yayılmışdır.” (8, s.44).

M.H.Təhmasibin bayram haqqındakı fikirləri maraq doğurur: “Bəzən bu bayramı atəşpərəstliklə bağlamağa da cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin, azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş, bu din də islamıyyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır.” (9, s.23). Tədqiqatçı fikrinə bunu da əlavə edir ki, bayramda odun müqəddəsliyi deyil, azarı-bezarı yandırmaq əlamətləri yaşamaqdadır. Zərdüştilikdə od müqəddəs sayılmışdır. İnsanlar öz dərdlərini odun üstünə tökə bilməzdilər.

Ağaverdi Xəlilin də fikirləri M.H.Təhmasibin fikirlərilə üst-üstə düşür. O da Novruz bayramının əsas komponentlərindən olan oda diqqəti çəkir və odun funksiyasını belə izah edir: “Sonralar atəşpərəstlik dinlərində (məzdəkizm, parsizm, iezidizm) od ilahi qüvvə kimi deyil, təmizləyici, arındırıcı qüvvə kimi çıxış edir. Amma odla arınma ideyası bir sıra dinlərə də daxil olur.” (1, s.77).

Bəxtiyar Tuncay isə bayram haqqında ilk yazılı məlumata şumer mətnlərində rast gəldiyini söyləyir. Yeraltı ölümlər dünyasının hakimi Ereşkiqal məhsuldarlıq və çobanlar tanrısı Dumuzini yeraltı dünyada əsir etdikdən sonra təbiətdə ölmə baş verir, ağaclar quruyur, çiçəklər solur. Sevgi tanrısı İninnin Dumuzini martın 21-də xilas etməsindən sonra hər şey əvvəlki vəziyyətinə qaydır və Şumerlər bu günü Dumuzi bayramı kimi qeyd edirlər. B.Tuncay bayramın mənşəyini və mahiyyətini şumer mətnlərilə bağlayır.

Ə.Hüseynzadə 1907-ci ildə Füyuzat jurnalında çap olunan “Novruzi-inqilab” adlı məqaləsində Novruzun İran mənşəli olması və həmçinin atəşpərəstliklə əlaqələndirilməsinə münasibət bildirmiş və bunun yalnız olduğunu vurğulamışdır.

Folklorumuzu araşdıran Y.V.Çəmənzəminli “Azərbaycanda zərdüşti adətləri” məqaləsində yazır: “Novruz adətinə “Avesta”da rast gəlmiriksə də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır. Qışla təbiətin ölməsi zərdüştilərə qış və soyuğun müzür olduğunu təlqin edir. Odur ki, qışı Əhrimənin yaradılışı ədd eləyirlər. Zərdüştilik məfkurəsindən urani və sağlam bir aləm təsvir olunarkən orada soyuq və xəstəlikdən əsər olmadığı qeyd edilir.” (2, s.310).

Novruz hələ qədim zamanlardan xalqımızın dünya görüşünü, mənəvi düşüncəsini, təbiət və cəmiyyətə münasibətini ifadə edən bir sistemdir. Bu sistem sabit kosmos və planet qanunlarının əsasında yaranmış və formalaşmışdır. Martın 21-də gecə və gündüz bərabərliyini, bu gün ilin dəyişdiyini, yeni ilin bu gündən başladığını müəyyənləşdirən insanlar bu hadisəni duya və dərk edə bilmiş və nəticədə bu astronomik hadisə Novruzun əsaslandığı ilk kainat qanunu olmuşdur. Novruz sisteminin əsasında müntəzəm bir hərəkət dayanır.

Bəzi tədqiqatçılar Novruz bayramından yalnız əkin, biçin bayramı kimi söhbət açaraq onun mahiyyətini kiçiltmişlər. Novruzun bir sistem kimi tədqiq edən və bu sistemin mahiyyətini astroloji qanunlara əsaslanaraq şərh edən Xeybər Göyyallı Novruzun məna tutumunun belə daraldılmasına qarşı çıxaraq yazır: “Düzdür, Novruz sisteminin ümumi mündəricəsində məişət-təsərrüfat məsələləri də özünə yer almış, onun ilkin yaranışında mifik təfəkkür də müəyyən səviyyədə iştirak etmişdir. Ancaq özündə ciddi maddi-mənəvi dəyərləri cəmləmiş Novruz sistemini yalnız məişət-təsərrüfat məsələləri ilə bağlamaq və gerçəkliklə bir o qədər də səsleşməyən mifoloji qaynaqlarla əlaqələndirmək onun əhatə dairəsini daraldır və mənəvi nüfuzunu azaldır.” (7, s.12).

Novruz bayramı haqqında araşdırmanın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, bayramın mənbəyi atəşpərəstliklə əlaqəli olmasa da, bu bayrama sonradan zərdüşti elementləri əlavə olunmuşdur. Zərdüştilik fəlsəfəsində mühim rol oynayan dörd ünsürün təsiri ilə bu bayramda eyni adla 4 çərşəmbənin mövcudluğu bunu söyləməyə bizə əsas verir.

Camalı aləmə nurdan qoysun tac,

Gündüzü bir novruz, gecəsi-merac . (4, s.46).

Bu beyt “Xosrov və Şirin” poemasından “Xoşbəxt padşah Qızıl Arslanın tərif” hissəsindəndir. Şair Qızıl Arslanı mədh edərkən onun camalının tac kimi nurlu olmasını bildirir. Tac

cavahirlərlə bəzədildiyi üçün parıldayaraq işıq saçır.Şair padşahın surətinin də tac kimi aləmi işıqlandırdığını, bu işıqla dünyanı nurlandırdığını mübaligəli dillə qələmə alır.Gündüzü Novruza, gecəni isə merac gecəsinə bənzədən şair hər iki günün həm Novruzun, həm də merac gününün müqəddəsliyinə işarə edir və şahın gündüzü və gecəsinə maraqlı bənzətmə ilə təsvir edir.

Bir gecə, novruzdan daha şən gecə,

Bayram gündüzütək xoş, rövşən gecə . (4, s.101) .

Xosrovun keyf məclisi səhnəsini təsvir edərkən şair bu beytlə başlayır.Burda məclisin əzəmətinə və möhtəşəmliyini oxucuya çatdırmaq üçün şair keyf məclisinin Novruz kimi şən və əyləncəli olduğunu bildirir.

Novruza dönmüşdü qaranlıq gecə,

Məclis bəzənirdi onlar gülüncə. (4, s.225) .

Xosrov və Şəkərin məclisdəki əyləncə gecəsinə müqayisə edərkən şair yenə Novruz bayramını xatırlayır və əyləncə gecəsinə bayram gününə bənzədir.

Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, Nizami dövründə də bu qədim köklərə malik olan bayram böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir.Ona görə də şair əyləncə səhnələrini təsvir edərkən onların təntənəsini göz önündə canlandırmaq üçün bu məclisləri Novruzla müqayisə edir və tez-tez Novruz bayramına müraciət etməli olur.

O yerdə ki, alov çıxırdı daşdan,

Məcuslar deyirdi “özündən yanan”. (6, s.173).

“Şərəfnamə”də “İskəndərin İran atəşgədələrini dağıtması” başlığı altında verilən hissədən gətirdiyimiz bu nümunədə Nizami atəşpərəstlərin həm məbədi olan atəşkədəni təsvir edir,həm də “özündən yanan” odları yada salır.Bu isə atəşpərəstlərin “Apam-Napata” adlanan ayinləri ilə əlaqəlidir.

İslam dininin bir çox şərtləri və anlayışları atəşpərəstlikdən ona keçmişdir.Bizim islam təfəkkürü səviyyəsində qəbul etdiyimiz cənnət, cəhənnəm, Sirat körpüsü, axirət, namaz və s. kimi dini anlayışlar ilk dəfə zərdüştilikdə mövcud olmuş və fəlsəfəsi bu dinin qaydalarına uyğun şərh edilmişdir.Namaz atəşpərəstlikdə ibadətin ən vacib növlərindən biri idi.Atəşpərəstlikdə də ibadət gündə beş dəfə yerinə yetirilirdi ki, bu da eynilə bu şəkildə islama daxil olmuşdur.Atəşpərəstlər namaz ayinini bu cür yerinə yetirirdilər: onlar atəşdanın qarşısında duraraq əllərini qaldırır və oda səcdə edərək dua edərkdilər.Nizami atəşpərəstliyin bu ayinini poetik şəkildə belə təsvir etmişdir :

Lalə namaz qılmağa gəlib atəşkədəyə,

Məcus hindlilər kimi əlləri qalxıb göyə. (3, s.74).

Bu beytdə lalənin poetik funksiyası atəşpərəst kimi çıxış etməkdir.Şair yenə laləni atəşpərəstə bənzədir.Alov dillərini isə kahinlərin ibadət zamanı göyə qaldırılmış əlləri kimi təqdim edir.Maraqlıdır ki, Nizami atəşpərəst deyərək onun önündə çox zaman hindli təyinini işlədir.Bu da atəşpərəstlərin əksəriyyətinin Hindistanda yaşaması ilə əlaqədardır.İslam dini yarandıqdan və yayıldıqdan sonra atəşpərəstlər güclü təzyiqlərə məruz qaldılar.Nəticədə atəşpərəstlərin bir hissəsi Hindistana köçməli oldu.Bu köç nəticəsində onlar öz dini etiqadlarını qoruyub saxlaya bildilər.Hal-hazırda da atəşpərəstlərin əsas hissəsi Hindistanda yaşamaqdadır.

Atəşpərəstlərin ayin və mərasimlərinin öyrənilməsi baxımından Nizaminin yaradıcılığı olduqca dəyərli mənbədir.Atəşpərəstlik dövrünün mədəni mühiti ilə tanış olmaq üçün bu əsərlərdən bəhrələnmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Ağaverdi X.Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı:Elm və təhsil, 2013,150s.
- 2.Çəmənşəminli Y.V.Əsərləri.Üç cildə.III cild.Bakı: Avrasiya Press,2005, 440 s.
- 3.Gəncəvi N.Sirlər Xəzinəsi.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 264 s.
- 4.Gəncəvi N.Xosrov və Şirin.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 392 s.
- 5.Gəncəvi N.Yeddi Gözəl.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.
- 6.Gəncəvi N.İskəndərnamə.Şərəfnamə.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.

- 7.Göyyallı X.Novruz:genezisi,tarixi transformasiyaları və mərasimləri.Bakı:Qanun Nəşriyyatı,2015, 232 s.
- 8.Hüseynoğlu K.Novruzun tarixi və coğrafiyasına dair.Folklorşünaslıq məsələləri.2011,№1,Cild 9, s.44-48
- 9.Novruz bayramı ensiklopediyası.Bakı:Şərq-Qərb, 2008, 208 s.
- 10.39.Tuncay B.Bahar bayramı şumerdə yaranıb.Olaylar.2010,20 mart-1aprel,№46,s.6.

XÜLASƏ

Məqalədə Nizaminin yaradıcılığına nəzər salınmış, “Xəmsə” də təsvir olunan atəşpərəstliyin ayin və mərasimləri haqqında bəhs edilmişdir.Nizami yaradıcılığına zərdüştliyin təsirinin araşdırılması nizamişünaslıqda aktual problem olduğundan bu mövzunun xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır.Novruz bayramının bəzən atəşpərəstliklə əlaqələndirilməsindən dolayı, Novruzun tarixi haqqında elmi mülahizələr xüsusi diqqət yetirilmişdir. “Xəmsə”də təsvir olunan ayin və mərasimlərin təsviri bəzən geniş lövhələrlə təqdim olunsada, bəzən epizodik xarakter daşıyır.Bu məlumatlar əsərin süjet xəttində mühim yer tutaraq həmçinin şairin dini görüşləriifadə edir.

Açar sözlər: *Nizami, Xəmsə, atəşpərəstlik, dini ayin və mərasim, bayram.*